

Невеличке товариство, яке складалося з кількох літератів, артистів і деяких молодих інтелігентних осіб, що було і нині, як не раз вже, зібране у поважнім домі пані Б...к, було сього вечора незвичайно оживлене.

Ведено дискусії про літературу, про штуку, театр, про містику, яка втискалася чимраз більше в північне письменство, а в кінці про тон, який панував в українській журналістиці і молодіжі. Балакано про жіноцтво і мужчин, а в кінці зійшло на "подружжя".

Одна молода учителька поставила питання, чи ліпше артистам одружитися, чи ні, бо,— додала поважно,— "двом панам годі служити".

Більшість голосів пішла за подружжям.

— І чому ж би ні? — запитав один професор, котрий недавно одружився і був зі свого кроку незмірно ущасливлений.— Жінка — се ж найліпший наш товариш, отже, і найщиріше прихилиться до всякої нашої праці, артистичної чи практичної. Вона піддержує нас морально, коли тратимо віру чи в себе, чи в свій талант і свою працю. А коли артист останеться безженний, то яка в нього дума на самоті в гору? О, се зовсім хибний погляд, що подружжя обмежує свободу артиста, стісняє його в полеті, обтяжує його обов'язками родинними, паралізує його фантазію і творчість духа. На мою думку, се — неправда. Чи не так, мої панове,— звернувся до одного маляра і музики.— Ви ж артисти, отже, можете самі вяснити сю справу. Я не артист, а звичайний чоловігя.

Артисти усміхнулися і здвигнули плечима. Припадком, не був з них жоден одружений.

— Але тут, на мою думку, річ в чім іншій,— тягнув він дальше.— Дайте артистові чи артистці безжурний бит, забезпечте його матеріально, щоб не журився хлібом з дня на день; відберіть йому тії паралізуючі його клопоти, а побачите, чи не буде так само працювати одружений, як "на

волі". Що ж,— додав,— і нежонатого жура за хліб пригнобить і затупить. Тому життя в злиднях одному чи вдвох — однаково гірке. Часом легше удвох зносити журу і горе. Хоч промовити, пожалітися є перед ким. А самому? Вийдеш між чотири пусті стіни, заскрегочеш зубами з жалю до долі і промовиш хіба до своєї тіні. О! погано на світі самому жити,— додав щиро і поважно заразом.— І не дурно сказав хтось мудрий: "Не добре самому бути". Знав чому сказав. Головна річ в тім, щоб мати справдішньо щиро і любу душу при собі, а все інше — другорядна справа. Чорт не такий страшний, як його малюють!

— А все-таки страшний,— закинула з притиском учителька.

— Так що ж! — відповів вій.— У кого нема відваги в характері, тому все страшне. Ще... ще можна б сказати, що пожиття родинне абсорбує, чи там експлуатує духову і фізичну силу жінки; бо так, як воно тепер у нас уладжене, що жінка має і, кажім, навіть почасти мусить займатися веденням господарки домашньої і вихованням дітей, то подружжя мусить статися перепорою в артистичному заводі[1] і таким чином скорше талант у жінки губить, ніж підносить. Але артист в подружжі ніколи не може в такій мірі поносити духову страту.

— Глибокі і благородні ідеї обговорюємо і обробляємо найкраще з істотами, що тішаться нашою любов'ю і приязню,— обізвався господиня дому.— А дуже часто бувають ті нам "наймиліші істоти" — чоловік або жінка. Я стою на вашій стороні, пане професоре! — додала ласкаво.

Він поклонився вдячно.

— Маємо докази і в історії, де великі учені мужі і також артисти жили, так сказати б, своїми жінками. Не сягаймо в давніші часи, а берім... мені саме приходить на думку великий учений природник Ернст Геккель. Чим була йому його жінка? Найщирішим товаришем по душі, співробітником його в праці, ангелом життя, як називав її. А по її смерті пішла половина його енергії і сили з нею в гріб. Сам говорив, що з колишньої його істоти

осталася з нього лише "половина". А славний маляр Росетті! Хто не знає, чим була для нього жінка?.. Він знав і бачив лише її, і в кожній його картині бачимо її демонічно-гарне обличчя. А по її смерті ледве займався ще малярством. А був zarazом і поетом. Ледве що викінчив кілька картин. Взагалі, коли оглянемося в історії значних людей, бачимо не раз, а всюди: там була якась "вона", що подавала йому в житті барву і сили, підтримувала, розпалювала, збільшала, мов сама іскра божя, душу. А там знов якийсь "він" ставав невидимим мотором геройських жіночих учинків, самопожертви, творів штуки чи яких інших подій. Дарма! Артист іноді ще більше потребує жіночої душі, як пересічний чоловік.

І чи не мовлю знов правду, дорогі товариші?..

— Правда, правда! — кликнуло весело кілька голосів, і тут і там почулися оплески.

Один літератор, названий в крузі своїх товаришів жартом за свою прямість, фізичну силу і шорсткість "медведем", сидів мовчки, підкручуючи спокійним рухом вус.

— Я вам кажу,— обізвався він поважно,— що головна підстава всякого артистичного й неартистичного руху і існування — се хліб. Не дайте артистові чи артистці їсти, чи вже вони там вдвох, чи по одному, і послухайте потім, якої вони вам заграють. Погляньте на нього або і на "них" на самоті, в чотирьох стінах, на усміх її, що їх уста викривляє, коли до них доходять оклики їх слави, а потім розпливайтесь в мріях про любов і гармонію! І чому те все? Тому, що він і вона з своїми виніжненими цивілізованими умами і думами, почуваннями почули себе нараз нарівні з дикою звіриною з лісу у своїх потребах.

— Будьте такі ласкаві і мовчіть! — кликнула прикро вражена молода учителька, затикаючи собі вуха.

Однак він, незважаючи на оклик діткненої душі, тягнув далі, звертаючися почасти до неї і до інших.

— Се вражає ваші тонкі душі, вірю; але тим більше калічить воно і тих, що опинились в подібній ситуації. Ніде правди діти: гармонія розвивається з рівноваги і супокою, коли всі умови бити забезпечені. А аж із гармонії витворюється штука і все інше, подібне до неї. Іду навіть ще далі. Кажу, що задля маєтку повинен артист і без любові, а так просто з почуття поважання одружитися, щоб забезпечити собі бит і віддатися цілою душею своїй праці. Навіть сам знаю одного такого німця-малювача, що оженився з багатого жінкою без любові... і живе нині виключно для штуки. І дуже славно зробив! Живуть спокійно; вона проїнята до глибини душі його працею і артистичним стремлінням, не клопоче йому голови сильними афектами, дбає про його, живе і радується його славою, а він віддався цілковито штуці своїй і творить прекрасні діла. Між ними царює розум і рівновага, а з тим і мир. Хто тут скривджений або упокорений і скільки тратить талант на своїй творчості?

— Не розумію, як можна в'язатися задля маєтку, хоча б і в жертву своєму талантові, з якоюсь немилою особою! — мовила з легкою погордою учителька.

Вона все іритувалася подібними висловами гумориста, і лиш рідко коли могли отсих двоє гарних людей домовитись спокійно до кінця. Завсігди роздрознював отсей чоловік своїми реалістичними та тверезими поглядами і незвичайно щирим заявлюванням своїх думок ту вразливу, потрохи артистичну вдачу, що справді не зазнала ще багато дотиків гострішої долі.

— Не знаю, чому се має бути зараз якась "немила особа", прим., і от та, з котрою оженився маляр! — боронився він з неповорухним супокоєм, усміхаючися лиш очима.— По-моєму, нема на світі жодної немилої особи, коли лише оглянемо спокійно і без пересудів кожду. Особливо щодо жінок... я міг би хоч би й зараз оженитися з кожною!

— З вами взагалі не можу поважно говорити, бо ви впадаєте з одного екстрему в другий,— відповіла роздразнено учителька.— І не трактуєте ніяку річ поважно.

— Я впадаю в екстрими? — запитав він з комічним супокоем.

— Ви!

— Я кажу, що можна задля маєтку оженитися артистові з панною і жити в мирі і в згоді, працювати ліпше і свободніше, як у журі за хліб насущний, марнуючи час і енергію, заслонюючися якимсь дуже проблематичним аргументом, що буцімто без любові женитися годі, а їй краще знов зі своїм маєтком забезпечити йому долю і удержати для штуки, як на самоті з нудьги з розуму сходити, коли нема настільки сили і духу, щоб самій боротися з життям. А далі кажу, що на світі нема жодної немилої людини, особливо ж панни, і що я міг би з кожною хоч би й зараз оженитися, і через те ви вже не можете домовитися зо мною "до кінця". Одначе як ні, то ні. Ви поклонниця Метерлінків, романтизму, містики; представительна самої "ніжності" і тонкості, а й — жорстокий реаліст, матеріаліст і противник усяких так зв. фантасмів і мрій красних і некрасних,— де ж ми коли згодимось? Може, те, чого я бороню, дограває вже до кінця свою роль й уступить місце цілком новим ідеям. Ідеям про "збільшення душі", про любов "навпомацки" і т. п.— і де ж ми годні згодитися?.. Ми можемо лише боротися і в кінці радуватися здобутками в постаті молодіжні і в постаті літературних і інших артистичних творів. А як ні, то нехай правда буде на вашій стороні. Одначе...— додав, як перше, усміхаючися,— може, підійме хто інший мною кинену рукавичку і захоче посперечатися? Як уже не задля самих принципів, то бодай на те, щоб ввести душу в розмах.

— Сперечатися з вами не думаю, але запротестувати проти вашого принципу можна,— обізвалася нараз одна немолода вже дама нашого гурту. Се була вдова по однім редакторі, удержувалася виключно з праці пером і визначалася великою інтелігенцією та енергією. Про неї говорено, що хотіла в своїм найкращім дівочім віці, саме в вісімнадцятім році життя,

виходити заміж за одного старого вченого, не бачивши передом ані разу, лише тому, що чула, що він посідав величаву бібліотеку, відбував великі подорожі і міг їй дати нагоду виобразуватися. Вона написала йому лист з такою пропозицією і лише завдяки чистому випадкові сей лист не дійшов його рук.

— Стою на тім,— сказав гуморист,— що мотором усяких рухів, особливо в штуці і науці, як учить нас і історія штуки, є добробит і хліб.

Вона усміхнулася і умостилася вигідніше в кріслі, поглянувши на хвилину крізь вікно.

— Бувають випадки,— сказала звільна,— що подружжя заключаються на маєткових умовах, як се бачимо часто поміж селянами і жидами, і дуже добре тримаються. Часом знов заключають подібні собі таланти зв'язь, щоб одно одного довершало. Се, здається мені, лупається вже рідше і вимагає головного мотора — розуміння одного другим.

— Се друге уходить,— перебила живо учителька.— Але те перше, "задня маєтку", се рішуче некультурність.

— Те, що ви називаєте некультурністю, добра пані,— закинув уже поважно гуморист,— буває іноді ідеальніше, благородніше і далекосяжніше, як часом і сам який твір штуки.

Вдовиця мовчала хвилину, немов надумуючися, потім обізвалася, окинувши присутніх живим поглядом.

— Отсе, що буду оповідати,— то все з мого життя. Не видумане, ані прикрашене фантазією, ані задля оборони яких "принципів" скомпоноване, а так собі просто з живого життя схоплене.

У мене було від наймолодших літ почуття національне таке сильне, любов до люду така інтенсивна, що можу без пресадки сказати, я була б дала і життя за нього. І тому, що в мене душа була звернена на суспільність і народні справи вже так зарання, я не була в буденнім змислі слова "молодою". Мої ровесниці гуляли, веселилися, забавлялися, а я все вчилася і читала. Там, де вони ще легкодушно усміхалися, я вже болізно морщила брови. Мої ідеали були; бачити свій народ сильним, на рівні з іншим народом, культурним, жінок його укінченими типами, гідними репрезентантками його, і силою, з котрою мож було у всіх випадках числитися. Тому не бачила я, окрім науки, народних справ і праці, нічого коло себе.

Я заєдно думала: всі ми повинні різьбити самі себе. Всі. Чого ждати? Де був той артист, що мав сам приступити до нас, покласти руку свою на нас і витворити з нас свідомі характери, діячів, типи і якусь світову колонію? Де він?

Мені приходили іноді божевільні думки в голову. Я бачила себе "вічним жидом", що ходив від хати до хати, від села до села, від столиці до столиці і будив братів і сестер своїх до різьблення самих себе. Передовсім спершу: чисто самих себе.

Коли чоловік молодий, то життя, здається, належить двічі до нього. В нього віра в мрії, в ідеали, є надія на будучність. Але коли він уже старіється, то відчуває себе неначе підстрелена птиця. Тяжко вже вгору здійматися... Знаєте, мабуть, поважну гумореску з моїх дівочих літ, як я хотіла вийти заміж за старого вченого, щоби мати нагоду набрати високого образування, якого мої добрі, але убогі родичі не годні були подати. Окрім моїх найщиріших приятелів не повірять, певно, ніхто, що причиною того помислу було справді самотність лиш те якесь майже хворобливе бажання освіти в найтоншій стилі! Я також хотіла посвятити життя своїм ідеям, котрі надносив дух часу, хотіла працювати, де лише треба жіночої сили: на полі соціалізму, жіночої емансипації, національним — не знаю, врешті, на чім...

Я відчувала се все так глибоко, що мені видались усякі так звані "приватні почування" чимось грішним, самолюбним і вузьким. І тому, що в мене душа була біла і білі крила, я хотіла виходити за старого. Він мав стати моїм Діогеном, а я мала за ним покірно ступати. Чому якраз він? Се був чистий припадок, такий, як те, що в лісі росте коло такої й такої деревини берізка, або яка інша деревина.

Я не знала інших, що могли мені подати те, що він: багатство, подорожі, науку і якусь, як мені здавалося, особливше гарну "свободу".

Пригадую собі як нині, як я, запрошена на один вечір в одно з товариств, зложене з старих і молодих, шукала там заєдно обличчя старих і вглиблялася в них. Може, так виглядав той учений, що мав би стати моїм учителем, а разом і мужем?.. Або як он той старенький добродій з довгою білою бородою і грубими, в золото оправленими окулярами?.. Або, може, як он той?..

Вмить ставали мені перед душею постаті з Біблії... старенькі... в довгих одежах і з білими бородами, пророки і чудотворці. Або постаті з великих драм Софокла або Евріпіда... Молодіж видалася мені плиткою, недорослою до моїх поважних ідеалів. Очевидно, в мені грала фантазія, я була сильна і душа моя напружена і готова зреалізувати всякі пориви моєї молодості.

Одна з моїх щирих приятельок, саме та, що піддержувала зразу в мене отсю мою фантастичну мрію, і моя мудра, спокійна сестра запобігли тому, щоб мій незнайомий білоголовий ідеал не одержав мого листа, в яким я йому освідчалася. Якби не вони, я була би певно стала жінкою того чоловіка. Бажала я того всього з огляду на широке поле діяльності, на котре рвало мене моє бажання, хтіла забути свої молоді літа...

Потім минуло кілька років. Я не досягнула, чого передом бажала; не одно розчарувало мене гірко, а не одно знов одушевило, піддержувало. А попри те я все оставалася вірна своїм ідеалам. Мріяла про героїчні

вчинки, подавала працю свою, де її було потрібно, і супочинку ніколи не бажала і не зазнавала.

Одного разу запитала мене одна знайома, для чого не виходжу замуж.

Я була немило вражена тим питанням. Замість відповіді я спитала її:

— Чому вас се займає? Се ж зовсім моя приватна справа і не повинна, по-моєму, цікавити нікого...

— Ви образилися,— відповіла вона,— але я ставлю питання не з пустої цікавості, а просто ви мені інтересні, і я вас люблю і шаную. А що мені прийшла одна думка до голови, то я хотіла би нею поділитися з вами. Справа, яку хочу порушити, дуже тонка; але коли б ви хотіли повірити мені і не образитися, то я розповіла б вам усе.

— Самі скажіть собі, пані, чи я обиджуся вашими словами, чи ні,— відповіла я спокійно.

— Ви не пересічна жінка,— почала вона несміливо, майже боязко.— Коли я вам відкрию свою гадку, то тут відношуся просто і самотньо до вашого глибокого розуму. Не хочу шкватати ні вашої амбіції, ні вашу загально знану гордість, по-вашому, самотню зброю жіночу, ні вашу велику честь. Ви жінка вищаджена природою багато. Одарена бистрим розумом і живою вдачею, що ні в чім не зносить летаргії. Одним словом: ваш елемент — се праця. Широка, глибока, свідома і інтелігентна праця, натхнена теплом вашого чуття і прикрашена багатою фантазією. Праця, яку приносите нашій суспільності і яку могли б ще і надаліше приносити їй, відбилась би злучена з іншими подібними вам силами в будові цивілізації нашої народності, мов прекрасний орнамент жіночої сили і характеру. Але ви...— вона нараз урвала.

Простягнувши руки до мене і вхопивши нараз мою руку, притиснула її до своєї груді.

— Простіть, коли вимовлю се одно болюче для вас, може, слово! Ви убогі. Ви на будучність у всім незабезпечені.

Я вирвала змішана руку, стискаючи бог знає чому її дрібні пальці.

— Що ж там, що я без маєтку,— сказала я збентежена,— своєю будучністю я цілком не журюся. Се і не вадить мені в моїй праці. Пишу, коли хочу, читаю відчити і промови, коли хочу, агітую, коли треба, гуртую молодіж коло себе... роблю, що час і інтереси суспільства вимагають... І я задоволена своїм життям. Що ж там, що я без маєтку?

Вона нараз споважніла.

— Простіть,— сказала.— Але відтепер я буду виключно говорити до вашого розуму. Ви молоді. Здається, переплили б отее життєве море, не втомляючися. Ви не знаєте, що значить недуга, застій в праці, котрою живем, самотність, старість... а власне, старість в убожестві. Людина ходить зі скованими руками, і заєдно упокоряється задля кусника хліба.

— Я ніколи не буду упокоритися! — відтяла я.

— Нехай вас Господь боронить від того,— відповіла вона.— Я для вас щось кращого придумала. Я буду говорити, а ви слухайте спокійно, спокійнісінько. Обіцяєте?..

Я усміхнулася.

— Буду старатися,— відказала я.

— Отже, слухайте! В Н... є один панок. Хто він, саме в тій хвилі не конче вам знати. Скажу лише стільки, що се дуже чесний і здібний чоловік, народодлюбєць, яких мало, і до того дуже заможний чоловік. Я з ним давно і добре знайома. Говорив мені раз, що хтів би оженитися та взяти лише таку особу за товаришку, котра би його працю розуміла і любов його народності поділяла. Він дуже поважний і освічений чоловік, і можу вам сказати, що та жінка, котра б злучила свою долю з його судьбою, була би справді щаслива. Вам треба такого чоловіка, дорога моя пані. Вам, з вашим умом і з вашим серцем, так як йому такої особи за товаришку, як ви. І от, чого б я хотіла виблагати від вас. Те одно-одніське, щоб ви дали дозвіл познайомити вас з ним. Більше нічого.

Тисячі слів протесту перлися вже мені потоком на уста. Зрозумівши її думку і не даючи їй докінчити речення, я вже жестами й очима і словами кинулася перебити її дальшу бесіду.

Та вона підняла поважно руку, наказуючи мені так урочисто і строго мовчанку, що я мусила замовкнути.

— Сього протесту я надіялася від вас,— сказала спокійно.— Що ж хочете? Чи мої слова вже обов'язують вас або і силують до чогось? Чи я яко жінка не можу зрозуміти ваші почування? Чи чоловік, котрого я звикла шанувати, як рідного брата, накидається вам?.. Чи я про нього говорила, як про мужчину без честі, що ви можете себе почувати ураженою? Я знаю аж надто добре, що жінок, як ви, не можна "віддавати", бо ж ви не лялечка, яких маємо, на жаль, аж надто багато, але особистість. Чоловік, про котрого я говорила, такий інтелігентний і благородний, що приязнь і знайомість з ним справляє лиш сатисфакцію і приносить честь. А тепер уважайте. Протестів від вас ніяких чути не хочу, бо вони тут зайві. Зате прошу у вас іще одного. За чотири неділі виїжджаю до своєї сестри до Н. в різних справах. Маю між іншим і одну справу у того добродія. Їдьте зо мною. Підемо обі до нього. Він про вас чув і не раз споминав мені, що хтів би пізнати вас особисто, бо шанує і цінить вас за вашу працю і талант та що своїм заводом зв'язаний і рідко має час для себе, а то був би вже давно зложив вам візит.

Признаюся, що як у першій хвилі думка пані С. немило вразила мене, так опісля зайняла мене. Не тим, що я перейнялася планом вийти заміж і "забезпечити" свою долю на будуче. Я ніколи своєю будучністю чомусь не журилася. В мене жили ще родичі, я була сильна і здорова. Життя і його об'яви займали мене тисячу раз більше, як моя власна "будучність". Та я зайнялася думкою пані С. просто тому, що вона була сама собою цікава, нова і мала в собі романтику. Романтика, хоч куди, а жінок усе притягає. А тут було щось переді мною, мов залізними дверми зачинене.

Пані С. вірила справді в якісь "призначення" долі і оповідала мені не раз такі чудні події, що я мусила мимоволі над тим застановлятися. Може, то єсть щось, як казав Гамлет, більше, між небом і землею, ніж наша шкільна мудрість утримує. А от і деякі великі люди ввійшли в містику. Чому не мало би на тім щось бути?.. Але тепер не вільно було подібні думки голосно виявляти, щоб не попасти на глум. Тепер панував ще тверезий реалізм і клав на все свою печать.

По балаканці з панею С. я допізна не могла заснути.. А коли врешті заснула, то мені снилося, що я була жінкою якогось багача, зложила вірцевий заклад виховавчий для убогих міщанських дівчаток і виховувала їх при допомозі учительок для "будучини". Свого мужа я десь мала обік себе, та на очі не бачила...

.....

Місяць пізніше я про все те забула. Та кілька день потім з'явилася пані С., пригадуючи, щоб я з нею їхала до Н. Просила і вмовляла так щиро, що ніяк було мені відмовити їй, тим більше, що мене кортіло піти до опери і почути одну славу співачку.

В Н. ми були зайняті від "ранку до вечора". Я повідвідувала своїх знайомих, забігала кілька разів до бібліотеки, попадала в різні книгарні, позакуповувала деякі інтересні і нові діла, познайомила в одній мені здавна симпатичної письменниці з двома літератами, з котрих один, не

малорос, зацікавив мене своїми працями надзвичайно; і, повернувши до готелю, я почала натискати на паню С., щоб ми виїхали вже завтра додому. Там ждали на мене різні кореспонденції, доволі важні для мене, і я квапилася з від'їздом.

— Ще маємо одну справу залагодити,— сказала мені пані С. преспокійно.

— Яку справу?

— Маю в однім місці зложити значнішу суму грошей і не хотіла б їх цілком сама відносити. Не вмію скоро числити і боюся компрометації. Будьте ласкаві, підіть зо мною.

Ми пішли, розмовляючи, поки не опинилися перед гарною кам'яницею, а при вході її я прочитала на таблиці: "Др. Остап Підойма — адвокат".

— Отже, се ми йдемо до адвоката? — спитала я мимоволі.

— Так,— відповіла пані С,— до адвоката.— А потім додала тихше:— Се ми до нього йдемо.

— До кого? — спитала я з зачудуванням, забувши при тім як на смерть, кого вона мала на думці. Від часу нашої романтичної дискусії я була така ненастанно зайнята, що про свої інтереси не мала цілком часу застановлятися.

— Які ви недогадливі! — відповіла моя товаришка.— Адже ж до того панка, про котрого я вам чотири неділі передом говорила. Забули вже?

Я забула. А коли пригадала, то станула як опарена. Сором обгорнув мене. Прикрий, глибокий сором, а потім препогане почуття упокорення.

— Я не піду! — кликнула я зворушена і подалася бурливо назад.— Не піду!!

Блискавкою опинилася вона коло мене. Ніколи не бачила я її такою рішучою і залізною, як у тій хвили. Вхопила мене за руку, всунула її в свою руку і майже просичала з нетерпеливості:— Тепер уже підемо. В тій хвили вами кермує фальшиве чуття, якому ви не повинні улягати. Ви ж не понижаєтеся, зайшовши до чесного чоловіка. Ваша честь ні в чім не стоїть вище від його.

Коло стола, заваленого паперами, сидить щось дрібне і пише. Тепер обертається до нас... і о боже!! що я побачила? Хто се був? Чи се яка малпа сиділа в великім поручневім кріслі, шимпанзе якесь?.. Чи се був той чоловік, оспівуваний моєю товаришкою, що піднявся тепер із крісла і, звертаючи до нас своє невимовно погане лице, вибалушив на нас якісь цілком мов цибулі круглі очі, котрих вираз мене аж заболів. Той?

Але той сам!

Він усміхнувся, а пані С. отворила уста, і в тій же хвили поллявся "потік красномовства". І не знаю як, що і коли, але коли я неначе непритомна витріщалася на нього, наговорила вона масу речей і неначе мені перед очима перемінюлася. Стала солоденька, привітна, граціозна і аж "стелилася" з ласкавості, чи то ушанування до його особи, і се, як мені видалося, з потайної обави, що могла би сказати щось таке, що могло б викликати його незадоволення. Не стану те все повторяти, що переговорилося, бо воно завело би мене задалеко і не належить сюди. Але скажу лише те, що коли назвала мене йому по імені, він був (так бодай мені здавалося) мило вражений. Подав руку, стискаючи мою правицю раз по разу щиро, запевняючи мене тепло, що одно з його найкращих бажань нині сповнилося, а то, що пізнав мене особисто.

Якраз — запевняв мене — мав на думці писати до мене в одній справі, а навіть задумував мене особисто відвідати, чого вже давно

бажав; лише він завсіди так прикований працею до дому, що годі своїм особистим бажанням дати волю. Та от судьба ласкава завела мене, мов "ясну зорю", в його дім, і він мені вдячний.

.....

А я ніби заніміла.

Моя фантазія, звичайно жива, готова до жартівливих скоків, зомліла, опустивши крила вниз, думки в мене повривалися, слова позастрягали десь у горлі і я лише глянула довкола себе за кріслом, щоб якнайскоріше сісти.

.....

Ані я слухала докладно, що він далі говорив, ані застановлялася, що йому відповісти, ані який він там собі ще й даліше був, благородний, чи інтелігентний, чи який уже там інший — я лише відчувала всіми нервами, що різниця між мною і тим чоловіком була такою безоднею, котру виповнити і довести до якоїсь гармонії або симпатії між нами не стало би навіть цілого мого життя.

Він був справді чесний чоловік. І інтелігентний, і заможний, був справді один із найщиріших борців у боротьбі за права нашого народу. Сама благородна, щира душа для близьких і далеких, а однак — ніколи, ніколи і ні за що в світі не була б я з тим чоловіком злучилася. Ні за жодну ціну з ним разом для "народу", для "ідей" працювала.

Один-однісінький погляд на його особу, на його для моїх очей безмежно дисгармонійне, негарне і несимпатичне обличчя — і все десь щезло. Ідеї, любов до народу, до науки, до планів на будуче, до довголітніх мрій про всяку діяльність, замилювання до праці суспільної і бог знає до чого ще всього, чим жила і дихала я досі, чим удержувалася на поверхні життя — те все десь щезло з моєї душі, полишаючи одно

велике почуття потрясаючого жаху і відрази. Замість того витріщалася на мене його голова. Круглі, для мене аж до глибини душі несимпатичні очі... і лисина. Велика, блискуча, препогана лисина...

Годину пізніше ми знов опинилися обі на вулиці. І ледве опинилися, як пані С. накинулася вже з запитаннями на мене.

— Що ж, як вам подобався? Подобався? Він, правда, не дуже гарний, але зате симпатичний, благородна душа. Ви йому подобалися. Се я бачила по його очах. Я його знаю, дуже добре знаю, ровесник і товариш мій, ще з дитячих літ. О! з вас була би знаменита пара! Се була би з поля моєї діяльності одна з найкращих подій!

— Дайте спокій, моя пані,— відповіла я нетерпливо, не отрясшись ще з немилого враження.— З нас ніколи не буде пара.

— Як то ніколи? А то чому? — кликнула вона.— Не подобався вам? Може, тому, що негарний? Але ж се марниця! До нього можна привикнути. Не маєте поняття, яка то чесна душа і який милий чоловік, хто його вже добре знає!

— Маю поняття про чесноту душі, але ви не маєте поняття, як його вид, вираз його обличчя впливає на мене! Кождий чоловік має для кожного іншого чоловіка інші, і так сказати б, свої окремі очі. В мене є свої окремі очі для нього. Звикати до когось, від кого душа болізно відвертається, значить затуплювати свою душу на кошт... на який кошт, моя пані?.. З душею кінчиться вже все.

— Е!.. Ви зачинаєте філософувати! Не дивіться на його лице! Я вас запевняю, що звикнете. А от і Вольтер був поганий з виду, а жіноцтво аж пропадало за ним.

— Може, й не все,— відповіла я.— Може, було й таке, що не пропадало. Се — раз. А по-друге? Чого йти проти волі цілої душі?..

— Але колись ви хтіли виходити замож, і то ще за старого.

— Колись. Тоді була я така молода, і мій ум так переповнений фантастичними мріями, що під його впливом я була здібна до такого кроку. Але нині я сього не зроблю. Шкода мені себе. Я знаю тепер, що людська душа може і дуже перемінитися. І хто знає, чи я, вийшовши за нього і змінившись, чого б я по собі і могла напевне сподіватися, змогла б я так само працювати, як працюю нині.

— Ні, моя пані,— додала я вже спокійно.— Ми мусимо самі себе шанувати. Я бажаю йому всякого добра, але його жінкою не могла б я ніколи стати. І він, певно, й сам не стане ніколи гадати про се. І як бачите, добрі товаришки і товариші,— додала оповідачка, звертаючися до маленького товариства,— з нас і не вийшла пара. Не все можна міняти свою індивідуальність за хліб, хоч би і в найбільших і найблагородніших замірах. Правда, як каже добродій О.— хліб буває часто мотором усяких рухів у життї, але так само буває він і смертною косою моральному життю. Я стрічалася ще кілька разів у життї з доктором Підоймою, але тоді була я вже заручена. А мій дорогий, незабутній муж,— додала поважно,— умів собі мене здобути без маєтку, і не страшно нам було і без маєтку побиратися. Ми й не жалували свого кроку ніколи. Для мене і для моїх очей був се найкращий чоловік у світі, і коли всі забудуть, який він був, у мене остануть для нього, хоч його давно вже нема, однакові очі.

— Пісня про любов давня, як світ, і де вона поважна і непоборна, там кориться все перед нею,— сказала з повагою чесна господиня дому.

— Я оженюся лише з такою панною, що буде мене любити любов'ю поважною і непоборною,— обізвався нараз гуморист із своїм непохитним супокоем і всміхненими очима.

Всі мужчини зареготалися.

— Шукайте йому панни! — кликнули в один голос.— Шукаймо йому панни!

— Ні, хліба! — вмішалися інші.

— Ні, панни з хліба!

— Ні, хліб з панною...

А він сам усміхнувся, кивнувши пальцем.

— Не глузуйте з бурлаки,— сказав добродушно.— Але як знайду панну, що буде мене любити любов'ю поважною і непоборною, як смерть (при тім перебіг очима на молоду учительку), тоді...

— Вже зараз "як смерть",— перебила йому дівчина нетерпеливо.— Чого вже тут зараз "смерть" мішати?..

Знов веселість.

— Ми ніколи не дійдемо до кінця,— сказав він їй.— Але коли дійдемо до кінця, то буде той кінець поважний, як смерть.

— Я не боюся смерті,— відповіла вона спокійно і рішуче.

— Я лиш те й хотів знати,— сказав він.— Сього я сподівався по вас, хоч і як ми в своїх поглядах розходимося. Коли вам не страшно смерті, то, може, не буде вам страшно і медведя у себе приймати?..

Послідні слова сказав він так, що майже лиш вона їх чула.

Змішавшись сильно та зарум'янівшись геть аж під чоло, відповіла, опустивши нагло погляд:

— Можна.

Чернівці, 30 а[в]густа 1903

[1] Завід — фах.